

Dominik Ziarkowski

Inwentaryzacja zabytków Królestwa Polskiego a system ochrony dziedzictwa kulturowego w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku

Sztuka Europy Wschodniej Искусство Восточной Европы Art of Eastern Europe 1, 193-205

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POLSKA – ROSJA: SZTUKA I HISTORIA
ПОЛЬША – РОССИЯ: ИСКУССТВО И ИСТОРИЯ
TOM I

Dominik Ziarkowski

Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków; PISnŚS

Inwentaryzacja zabytków Królestwa Polskiego a system ochrony dziedzictwa kulturowego w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku

Inwentaryzacja zabytków Królestwa Polskiego, zrealizowana w latach 1844–1855 przez delegację pod kierunkiem Kazimierza Stronczyńskiego, stanowiła jedną z pierwszych systematycznie przeprowadzonych tego typu akcji w Europie. Okoliczności tego przedsięwzięcia, a także efekty w postaci zebranego materiału opisowego i rysunkowego są szczegółowo opracowane w polskiej literaturze historyczno-artystycznej. Gruntownego omówienia prac delegacji Stronczyńskiego dokonał jeszcze w okresie międzywojennym Michał Walicki,¹ zaś ostatnio różne aspekty tej akcji inwentaryzacyjnej przybliżył kierowany przez Jerzego Kowalczyka zespół badaczy z Instytutu Sztuki PAN, który podjął się wydania zebranych w połowie XIX wieku materiałów wraz z ich naukowym opracowaniem.² Informacje na temat omawianej akcji inwentaryzacyjnej znaleźć można ponadto w artykułach o charakterze przyczynkarskim³ oraz w pracach omawiających te zagadnienia w odniesieniu do mniejszych jednostek terytorialnych.⁴

Niektórzy z badaczy zajmujących się tym tematem podjęli bardzo cenne próby przedstawienia genezy inwentaryzacji zabytków Królestwa Polskiego oraz jej porównania z innymi tego typu inicjatywami zgłaszanymi w różnych krajach europejskich. Istotnym odniesieniem była oczywiście Rosja, której podlegało utworzone w 1815 roku Królestwo Polskie. Zidentyfikowano najważniejsze związki akcji podjętej w Kongresówce z rosyjskimi wysiłkami w zakresie inwentaryzacji zabytków. Stwierdzono mianowicie, że działalność delegacji Stronczyńskiego była bezpośrednio związana z wydanym w końcu 1826 roku ukazem Mikołaja I, który dotyczył dostarczenia informacji o zabytkach oraz zakazywał ich niszczenia. Wskazano ponadto na dużą rolę, jaką w inwentaryzacji zabytków Królestwa Polskiego odegrał Aleksander Pisariew, pełniący wówczas funkcję prezesa Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych Królestwa Polskiego.⁵

Wydaje się jednak, że związków pomiędzy inwentaryzacją zabytków w Królestwie Polskim oraz w Rosji jest znacznie więcej, choć nie zawsze mają one charakter bezpośredni. Akcję delegacji Stronczyńskiego poprzedziło szereg podejmowanych na

¹ Walicki (1931).

² Kowalczyk (2009a); Guttmejer, Kowalczyk (2010); Wątroba, Tropińska, Wielogłowska (2011).

³ Szablowski (1949: 74–76).

⁴ Zań (1970), Ziarkowski (2011: 120–123).

⁵ Walicki (1931: 51–52); Kowalczyk (2009: 300–305).

ziemiach polskich prób dokumentacji dziedzictwa kulturowego. Podobne inicjatywy prowadzone były także na terenie Rosji, gdzie w drugiej ćwierci XIX wieku wykształcił się państwowy system opieki nad zabytkami, w którym mocno akcentowano konieczność ich rejestrowania, opisywania oraz ochrony. Warto zatem przyrzeć się polskim i rosyjskim koncepcjom dotyczącym inwentaryzacji zabytków, sformułowanym przed przedsięwzięciem podjętym przez delegację Kazimierza Stronczyńskiego. Powinno to umożliwić wskazanie podobieństw oraz różnic w podejściu do rejestrowania zasobów dziedzictwa kulturowego na ziemiach polskich oraz w Rosji, a także zarysowanie szerszego kontekstu dla akcji inwentaryzacyjnej przeprowadzonej w połowie stulecia na terenie Królestwa Polskiego.

* * *

Zorganizowany ruch dążący do poznania i ochrony dziedzictwa kulturowego pojawił się w wielu krajach Europy w dobie oświecenia. Zabytki zaczęto wtedy postrzegać jako ważne źródła historyczne. We Francji czasu Rewolucji zabrane Kościołowi i arystokracji budowle – po okresie ich barbarzyńskiego niszczenia – uznano za pomniki historii narodowej. Pojawiło się pojęcie „pamiątka historii” (*monument historique*), które sformułował Aubin-Louis Millin ok. 1790 roku.⁶ Termin ten został szybko przejęty w innych krajach, w tym również na ziemiach polskich. W pierwszej połowie XIX stulecia pojawiła się silna potrzeba poznania i inwentaryzacji owych pamiątek historii, która zbiegła się z romantycznym zamiłowaniem do *voyages pittoresques* dających możliwość odkrywania słabo wówczas znanych skarbów rodzimej przyrody, historii i sztuki.

Wzmoczone zainteresowanie przeszłością i materialnymi elementami dziedzictwa kulturowego stworzyło podstawę do podejmowania w poszczególnych krajach prób inwentaryzacji zabytków. We Francji już w roku 1793 wydano w tym celu specjalną instrukcję inwentaryzacyjną. Kolejnym ważnym wydarzeniem był manifest ministra spraw wewnętrznych François Guizot’a z roku 1830, powołujący odrębną komisję ochrony zabytków oraz ustanawiający Generalnego Inspektora pomników historycznych. Dopiero w roku 1874 została natomiast powołana specjalna komisja rządowa do

spraw inwentaryzacji dzieł sztuki we Francji. Dwa lata później ogłosiła ona drukiem pierwszy tom oficjalnej inwentaryzacji francuskiej, który został poświęcony kościołom Paryża.⁷ Potrzebę inwentaryzacji zabytków jako konieczną dla stwierdzenia, które zabytki wymagają zabezpieczenia, dostrzegano także w Prusach. W roku 1843 powołano w tym celu specjalne urzędy konserwatorskie. W Austrii również powołano w roku 1853 Centralną Komisję Konserwatorską. Do prac inwentaryzatorskich przystąpiła ona jednak dość późno, gdyż dopiero w 1874 roku, wzorując się na rozwiązaniach francuskich.⁸

W wymienionych krajach akcje inwentaryzacji zabytków podlegały ścisłemu nadzorowi państwowemu. Podobnie było także w Rosji, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu. Na ziemiach polskich sytuacja pod tym względem przedstawiała się odmiennie. Wpływ na to miała oczywiście sytuacja polityczna po utracie niepodległości w wyniku rozbiorów, która uniemożliwiała prowadzenie całościowej inwentaryzacji zabytków na obszarze Polski przedrozbiorowej. Z drugiej strony upadek państwowości wzbudził uczucia patriotyczne, które wyrażały się m.in. chęcią poznania przeszłości i dziedzictwa historycznego własnego kraju. Jednym ze środków służących temu celowi były właśnie próby inwentaryzacji zabytków, podejmowane we wszystkich trzech zaborach przez indywidualnych badaczy-starożytników oraz tworzone z dużym trudem towarzystwa naukowe.

Pierwsza próba w zakresie inwentaryzacji zabytków w Polsce została jednakże podjęta jeszcze przed ostateczną utratą niepodległości. Jej inicjatorem był ks. Xawery Zubowski, który w roku 1786 wydał prospekt *Kollekcya starożytnych i tego-czasowych osobliwości w kraju i za krajem znajdujących się Naród Polski interesujących*. Były w nim zawarte wskazania, co powinno zostać zinwentaryzowane, m.in. wyróżniono osiem klas zabytków. Autor nie dostrzegał jednak konieczności inwentaryzacji architektury, a wymieniał jedynie zabytki ruchome.⁹

Późniejsze wysiłki w zakresie inwentaryzacji zabytków poprzedzone zostały zainteresowaniami kolekcjonerskimi, które rozwinęły się u schyłku XVIII wieku oraz na początku XIX stulecia. Wymienić można w tym zakresie projekty muze-

⁷ Wállicki (1931: 18, 21–23).

⁸ Wállicki (1931: 27–28).

⁹ Wállicki (1931: 34–35); Kowalczyk (2009: 299).

⁶ Bakoš (2004: 83–85).

alne Michała Mniszcha, Tadeusza Czackiego oraz księżnej Izabeli Czartoryskiej. Działalność na polu ochrony i dokumentacji zabytków postulował ponadto Stanisław Potocki. Z jego inicjatywy wydano w roku 1821 prospekt bardzo popularnej później publikacji zawierającej wykonane przez Michała Stachowicza widoki nagrobków, sarkofagów oraz trumien władców polskich spoczywających w katedrze na Wawelu. We wstępie tego dzieła, zatytułowanego *Monumenta Regum Poloniae Cracoviensia*, znaleźć można następujące słowa: „Zachować od zatracenia pamiętki narodowe, podawać je wiekom potomnym, było zawsze i u wszystkich ludów powinnością świętą i tkliwą”.¹⁰

Powyższy cytat można uznać za kwintesencję starożytnictwa rozumianego jako gromadzenie i opracowywanie wszelkiego rodzaju pamiętek przeszłości. W pierwszej połowie XIX wieku ruch ten rozwijał się we wszystkich zaborach. Jego zasługą było zwrócenie dużej uwagi na dawne budowle i dzieła sztuki, które zaczęto traktować jako ważne źródła historyczne. Wielki autorytet w dziedzinie nauk historycznych, Joachim Lelewel, dzielił wszystkie źródła na trzy grupy: przekazy ustne, przekazy pisane oraz „pomniki”. Dla tej trzeciej kategorii używał czasem zamiennie określenia „zabytki”.¹¹ Starożytnictwo wyrażało się przede wszystkim w czterech aspektach: kolekcjonerstwie, wiedzy o sztuce, inwentaryzacji zabytków oraz opiece nad nimi.¹² Stawiano zatem inwentaryzację zabytków jako ważne zadanie w ramach owego ruchu naukowego, który poprzedził rozwój polskiej historii sztuki. Zaczęły również powstawać teoretyczne teksty, w których argumentowano potrzebę gromadzenia informacji o zabytkach oraz starano się stworzyć metodologiczne podstawy dla ich dokumentacji.¹³

Wprawdzie aż do akcji podjętej w Królestwie Polskim przez delegację Kazimierza Stronczyńskiego nie udało się przeprowadzić na ziemiach polskich w miarę całościowej inwentaryzacji zabytków, jednakże warto wskazać najważniejsze próby w tym zakresie. W zaborze pruskim zorganizowano w roku 1840 Towarzystwo Zbieraczy Starożytności Krajowych, które miało swoją siedzibę w Szamotułach. W statucie tej organizacji jako jeden

z głównych celów wskazano opisanie i wykonanie widoków „grodzisk, szańców, starożytnych miast, twierdz, zamków, kościołów, nagrobków, pałaców, zbroi, orężów, rzędów, ubiorów i zgoła wszystkiego, co tylko przed naszym wiekiem posiadano szczególnego, tak z pola sztuk, jak techniki”. Władze pruskie zlikwidowały jednak Towarzystwo już w 1846 roku, dlatego zdążono przebadać jedynie kilkanaście grodzisk oraz zebrać niewielką kolekcję, której pozostałości zostały później przekazane Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk.¹⁴

W Galicji zorganizowaną akcję inwentaryzacji zabytków zaczęto przygotowywać dopiero w czasie, gdy na terenie Królestwa Polskiego działała już delegacja Stronczyńskiego. W roku 1850 założono w Krakowie z inicjatywy Karola Kremera specjalny komitet, który miał na celu opiekę nad zabytkami przeszłości. Stworzono także instrukcję inwentaryzacyjną, w której zamieszczono szczegółowe wytyczne dotyczące tego co i w jaki sposób należy badać.¹⁵ Zamierzeń Kremera nie udało się zrealizować, wobec czego prekursorem w zakresie inwentaryzacji zabytków w zaborze austriackim stał się Józef Łepkowski. Swoją pierwszą podróż inwentaryzacyjną odbył w roku 1847, trzy lata po pierwszym objeździe delegacji Stronczyńskiego.¹⁶ Głównym jego dziełem rejestrującym galicyjskie zabytki jest książka o pamiętkach przeszłości okolic Krakowa, którą udało mu się wydać kilkanaście lat później.¹⁷

Wobec braku powodzenia w tworzeniu regularnych opracowań inwentaryzacyjnych, w XIX wieku ich funkcję spełniały prace o charakterze starożytniczym, historyczno-geograficznym i krajoznawczym.¹⁸ Do nich możemy zaliczyć opracowania o szerokim zakresie terytorialnym, jak np. prace Tomasza Święckiego (*Opis starożytnej Polski*, 1816), Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego (*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, 1843–1846) oraz Józefa Mikołaja Wiślickiego (*Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym*, 1850–1853). W wymienionych publikacjach sporo uwagi poświęcano zabytkom opisywanych miejscowości,

¹⁰ Więcej na ten temat zob. Banach (1976: 131–157).

¹¹ Polanowska (1995: 48).

¹² Ślewiński (1956: 258).

¹³ Zob. np. Moraczewski (1842); Kremer (1849).

¹⁴ Karłowska-Kamzowa (1996: 76).

¹⁵ Wałicki (1931: 98–101).

¹⁶ Wałicki (1931: 46).

¹⁷ Łepkowski (1863).

¹⁸ Szablowski (1949: 74).

które przedstawiano jako pamiątkę i dokument historii.¹⁹ Podobnie postrzegali zabytki również inni starożytnicy, którzy starali się przede wszystkim szukać źródeł historycznych dotyczących dawnych budowli. Taką metodę rozwijał z powodzeniem w Krakowie Ambroży Grabowski, nieformalny nauczyciel Łepkowskiego, autor opublikowanego w 1822 roku *Historycznego opisu miasta Krakowa i jego okolic*, wydawanego później kilkakrotnie pod zmienionym tytułem (*Kraków i jego okolice*).²⁰ Za jego wielkopolskich odpowiedników uznać można Józefa Łukaszewicza, który w 1838 roku opublikował *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach* oraz Edwarda Raczyńskiego, który własnym nakładem wydał w 1842 roku *Wspomnienia Wielkopolski*, zawierające informacje historyczne o zabytkach oraz ich rycinach.²¹

Znacznie lepiej niż w zaborach pruskim i austriackim sprawa inwentaryzacji zabytków przedstawiała się w Królestwie Polskim. W drugiej ćwierci XIX wieku przeprowadzono tu dwie akcje inwentaryzacyjne. Pierwsza z nich miała bezpośredni związek z ukazem wydanym 31 grudnia 1826 roku przez Mikołaja I, dotyczącym opisu i zabezpieczenia zabytków starożytności na terenie Rosji. Wielki książę Konstanty postanowił wcielić w życie to zarządzenie również w Królestwie Polskim. W wymienionym akcie imperator zabronił niszczenia i rozbiórki zabytków, a także polecił budowniczym gubernialnym i miejskim wykonanie ich planów i odrysowanie fasad. Co więcej, wspomniany ukaz zakładał przeprowadzenie badań źródłowych w lokalnych archiwach, w poszukiwaniu odpowiedzi na następujące pytania dotyczące dawnych budowli:

- kiedy i przez kogo zostały one wzniesione lub przebudowane,
- z jakiego powodu lub z jakim przeznaczeniem,
- jeśli zostały uszkodzone, to w jakim stopniu, kiedy i dlaczego,
- z jakich materiałów zostały wybudowane,
- jakie są w nich szczególne ozdoby lub osobliwości,
- w jakim są stanie, pod którym zarządem się znajdują i w jakich sposób są wykorzystywa-

ne; czy można je wzmocnić nie zmieniając ich planów i fasad.²²

Niestety, nie znamy dokładnych rezultatów działań podjętych na terenie Królestwa Polskiego w związku z carskim ukazem. Zebrane materiały, przechowywane w Komisji Rządowej Wojny, uległy bowiem zniszczeniu i zachowały się tylko wstępne raporty z województwa płockiego i krakowskiego. Wybuch powstania listopadowego przyczynił się do przerwania opisywanej akcji inwentaryzacyjnej.²³

W roku 1844, gdy prace nad całościową inwentaryzacją zabytków Królestwa Polskiego podejmował Kazimierz Stronczyński (1809–1896, il. 1), istniały już zatem spore tradycje w zakresie dokumentacji zabytków ziem polskich, choć żadnej z wcześniejszych inicjatyw nie udało się w pełni zrealizować. Druga z kolei inwentaryzacja zabytków z terenu zaboru rosyjskiego również była inicjatywą rządową. O sporządzeniu nowego wykazu zabytków zdecydował naczelnik Królestwa, feldmarszałek Iwan Paskiewicz, a całą akcję nadzorować miała Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchownych.²⁴ Jej ówczesny prezes, Aleksander Aleksandrowicz Pisariew (1780–1848), w oficjalnym piśmie skierowanym do Sekretarza Stanu omówił założenia planowanej inwentaryzacji oraz zaproponował powierzenie tego przedsięwzięcia Stronczyńskiemu. Komisja opracowała ponadto instrukcję inwentaryzacyjną, składającą się z dziesięciu krótkich paragrafów. Warto omówić najważniejsze ustalenia zawarte w owym dokumencie.

Przedmiotem inwentaryzacji miały być zabytki starożytności, a więc „zamki, kościoły, fortyfikacje, pojedyncze pomniki i w ogóle to wszystko, co pod względem historii budownictwa i sztuki dawnej na uwagę zasługuje”. Główny nacisk położono zatem na dzieła architektury, co było pewnym odejściem od ówczesnej archeologii skoncentrowanej raczej na ruchomych artefaktach. Precyzyjnie sformułowano dość szerokie cele stawiane przed planowaną akcją: „Rząd chciałby mieć wiadomości o dawności pomnika, jego celu, jego historii, jego obecnym stanie, o stanowisku wreszcie jakie tenże w dziejach sztuk pięknych zajmować może, ze względu na oryginalność pomysłu, dokładność wykończenia i dobre zachowanie”. Nowatorski charakter miało zamieszczone w instrukcji zalecenie, aby wszystkie

¹⁹ Ziarkowski (2011: 47).

²⁰ Małkiewicz (2005: 28).

²¹ Karłowska-Kamzowa (1996: 77).

²² ШЕНКОВ (2002: 44–45); Kowalczyk (2009: 298).

²³ Kowalczyk (2009: 300–301).

²⁴ Walicki (1931: 49–51); Kowalczyk (2009: 301–302).

możliwe informacje czerpać bezpośrednio z zabytków, zwracając uwagę m.in. na umieszczone na nich godła i napisy. Wykorzystane miały zostać również wszelkie inne źródła, takie jak podania ludowe, archiwalia oraz istniejące publikacje, które należało poddać krytycznej analizie.²⁵

Według pierwotnych założeń, zawartych we wspomnianym piśmie zredagowanym przez Pisariewa, inwentaryzacją miał zajmować się jedynie Stronczyński oraz przydzielony mu do pomocy pracownik Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych Józef Byszewski. Rekomendowany przez Pisariewa Stronczyński z wykształcenia był biologiem, ale charakteryzował się bardzo szerokimi zainteresowaniami naukowymi, w zakres których wchodziły również historia, paleografia, numizmatyka i epigrafika. Był również znanym zbieraczem dawnych monet, medali i pieczęci.²⁶ Wraz z postępem prac inwentaryzacyjnych skład komisji rozszerzył się do kilku osób, wśród których byli też artyści mający na celu wykonanie widoków wybranych budowli.

Przedsięwzięcie, przewidziane początkowo na 6 miesięcy, rozciągnęło się na lata 1844–1855. Delegaci odbywali objazdy po poszczególnych guberniach Królestwa, sporządzając opisy inwentaryzacyjne zabytków. Inwentaryzacją objęto prawie wyłącznie zabytki architektury, wśród których dominowały średniowieczne kościoły i zamki (z 250 szczegółowo omówionych kościołów aż 210 to budowle sprzed 1500 roku). Zgromadzono łącznie pięć tomów rękopiśmiennych opisów oraz siedem atlasów z akwarelowymi widokami wybranych zabytków.²⁷ Oryginalne materiały przechowywane są obecnie w Gabinecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie.

Opisy zabytków sporządzone przez delegatów zdradzają, że liczyła się dla nich przede wszystkim „starożytnicza” wartość zabytku. Przykładowo na temat kościoła norbertanek w Imbramowicach – wybitnego przykładu polskiej architektury barokowej z 1. ćwierci XVIII wieku – zanotowano, że „starożytny wyraz pierwotnej onego budowy w tak licznych przerobieniach całkiem utonął”.²⁸ Istotną nowością był jednak fakt, że próbowano sporządzać wierne opisy budowli, stosując w nich liczne

Il. 1. Kazimierz Stronczyński, fotografia z ok. 1855, wg Kowalczyk (2009: 289)

terminy architektoniczne, a niekiedy posługując się nawet pojęciami stylistycznymi. Natomiast wykonane przy okazji inwentaryzacji zabytków Królestwa Polskiego akwarelowe widoki zabytków przynależą raczej do nurtu malarstwa pejzażowego tego okresu, a nie stanowią dokładnych i szczegółowych odrysów budowli (il. 2). Wynika to z faktu, że artyści zatrudnieni do ich tworzenia, jak Teodor Chrząński, Adam Lerue czy Józef Polkowski byli pejzażystami. Michał Walicki wykazał ponadto, że nie wszystkie widoki powstawały z natury; część z nich skopowano z istniejących litografii, a niektóre zostały wykonane w Warszawie na podstawie terenowych szkiców samego Stronczyńskiego.²⁹ Wymienione powody sprawiają, że zgromadzony materiał ilustracyjny posiada duże walory artystyczne, ale nie może być do końca traktowany w kategorii wiernego źródła ikonograficznego.

Dzieło podjęte przez delegację Stronczyńskiego pozostawało bez wątplenia w silnym związku z rosyjskimi regulacjami dotyczącymi ochrony zabytków i obowiązku tworzenia ich wykazów. W XIX wieku w Rosji rozwinęła się działalność na polu opieki nad dziedzictwem kulturowym, ale pojedyncze inicjatywy w tym zakresie podejmowano już w stuleciu wcześniejszym.

²⁵ Cały tekst omawianej instrukcji zob. Walicki (1931: 135–136).

²⁶ Kowalczyk (2009: 282–283).

²⁷ Szczegółowy opis akcji inwentaryzacyjnej delegacji Kazimierza Stronczyńskiego zob. Walicki (1931: 51–92).

²⁸ Guttmejer, Kowalczyk (2010: 84).

²⁹ Walicki (1931: 80).

Il. 2.
Teodor Chrząński, *Widok zamku w Pieskowej Skale od zachodu*, akwarela zamieszczona w atlasie *Widoki zabytków starożytności w Królestwie Polskiem z 1850*, wg Guttmejer, Kowalczyk (2010: Atlas I)

W dwóch aspektach związanych z rozpoznaniem i ochroną dziedzictwa kulturowego Rosja posiada bardzo długie tradycje. Aspekt pierwszy to liczne akty prawne w zakresie ochrony historycznej spuścizny, wydawane już od czasów Piotra I,³⁰ zaś drugi przejaw związany jest z badaniami historycznymi, w których pamiątki przeszłości traktowano jako istotne źródła do dziejów kraju.

Pierwsze carskie ukazy dotyczące dziedzictwa kulturowego związane były z organizacją przez Piotra Wielkiego pierwszego w Rosji muzeum – Kunstkamery. Zarządzenia te podyktowane były celami praktycznymi, mianowicie potrzebą zebrania zbiorów starożytności, wśród których wymieniano m.in. stare monety, kamienie szlachećne, zbroje, naczynia i wszystko to, co „dawne i niezwykle”.³¹ Pierwsze ważniejsze zarządzenie dotyczące urbanistyki i architektury pochodzi z okresu panowania Katarzyny II. W 1771 roku wydany został ukaz Senatu nakładający na gubernatorów obowiązek dostarczenia informacji na temat dawnych budowli, które zamierzano wykorzystać do stworzenia

„topograficznych i historycznych opisów” miejscowości i miast.³² W następnym stuleciu ukazało się bardzo dużo podobnych aktów prawnych skierowanych do władz lokalnych lub duchownych, których skuteczność przeważnie była jednak mizerna. Jak słusznie zauważył Igor Grabar, kwestia ochrony zabytków w przedrewolucyjnej Rosji zależała nie tyle od przyjętych założeń czy naukowych projektów, ale w głównej mierze od okoliczności zewnętrznych, takich jak zainteresowania konkretnego gubernatora czy dobra wola przełożonego klasztoru.³³

Ogromne znaczenie dla wywołania społeczniego zainteresowania zabytkami, a także wskazania potrzeby ich opisu i ochrony miały badania naukowe. Zainteresowanie materialnymi pamiątkami przeszłości w badaniach historycznych pojawiło się w Rosji już w pierwszej połowie XVIII wieku. Duże zasługi położył w tym względzie Wasyl Tatiszczew, autor monumentalnej *Historii rosyjskiej od czasów najdawniejszych*. W swoim dziele wielokrotnie wymieniał pomniki średniowiecznej kultury ruskiej, podając m.in. daty licznych fundacji architekto-

³⁰ Szczegółowy wykaz tego rodzaju dokumentów zob. Карпова, Потапова, Сухман (2000).

³¹ Полякова (2005: 20–21).

³² Щенков (2002: 31).

³³ Грабарь (1969: 353).

nicznych. Rzadko opisywał przy tym wzmiankowane budowle, ograniczając się do podania informacji historycznych na ich temat.³⁴ Traktowanie zabytków, w tym dawnych budowli, przede wszystkim jako źródeł historycznych utrzymywało się w Rosji dość długo. Na początku XIX wieku Mikołaj Karamzin pisał o moskiewskim Kremlu przede wszystkim jako o „miejscu wielkich historycznych wspomnień”. Jednakże w pierwszej połowie tego stulecia powoli następował proces wyodrębniania się archeologii jako odrębnej nauki o materialnym dziedzictwie przeszłości. Pojawiło się wówczas pojęcie zabytek przeszłości (памятник старины), które poprzedziło sformułowanie w drugiej połowie XIX wieku terminu zabytek budownictwa (памятник зодчества).³⁵

Interesujący nas okres pierwszej połowy XIX wieku to czas, gdy w Rosji zaczął formułować się państwowy system opieki nad zabytkami, rozwijany przede wszystkim od panowania Mikołaja I.³⁶ W ramach tego systemu wydawano kolejne carskie ukazy dotyczące rejestrowania i ochrony zabytków, a ponadto organizowano specjalne komisje państwowe zajmujące się tymi kwestiami. Oprócz tego zaczęły również powstawać towarzystwa archeograficzne i archeologiczne o zasięgu ogólnokrajowym lub regionalnym, stawiające sobie za cel prowadzenie badań nad dziedzictwem przeszłości, a także ochronę zabytków oraz ich popularyzację. Konieczność ochrony materialnych elementów dziedzictwa kulturowego była podnoszona na fali wzrostu uczuć patriotycznych po zwycięskiej wojnie z Napoleonem w 1812 roku. Za Mikołaja I zwiększyło się zainteresowanie zabytkami narodowymi, świadczącymi o długiej przeszłości kraju. Pojawiło się poszukiwanie stylu narodowego w architekturze, a o wyborze zabytków, które poddawano konserwacji decydowały często względy ideologiczne i polityczne.³⁷

Jednym z aspektów ochrony dziedzictwa w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku – szczególnie istotnym z punktu widzenia niniejszej pracy – była inwentaryzacja zabytków. Przekonywano o konieczności dostarczania informacji o starożytnościach, ich opisywania i odrysowywania. Podejmowano także próby tworzenia spisów zabytków oraz atlasów z ich widokami.

Pierwszą ważną ekspedycją naukową była wyprawa architektoniczno-etnograficzna z lat 1809–1810, której celem było zebranie widoków starożytności. W programie znalazły się znaczniejsze miasta południowej oraz północnej Rosji, m.in. Kijów, Czernihów, Stara Ładoga, Wołogda, Bełozersk. Efektem ekspedycji są cztery albumy z akwarelami i szkicami, wśród których sporo miejsca zajmują widoki zabytków architektury w ujęciu krajobrazowym. Za inicjatora tej wyprawy uznaje się Aleksieja Nikołajewicza Olenina (1763–1843), który był wówczas dyrektorem Carskiej Biblioteki Publicznej, a później również przewodniczącym Akademii Sztuk w Petersburgu.³⁸

Olenin był człowiekiem, który na wielu polach zasłużył się dla rosyjskiej kultury. Przyczynił się do zorganizowania w latach 1828–1834 dużej wyprawy archeograficznej pod kierownictwem Pawła Strojewa,³⁹ a także podejmował próby stworzenia zbioru widoków zabytków narodowych. Zadanie odrysowywania dawnych ubiorów, oręża oraz budowli, a niekiedy także prowadzenia badań źródłowych nad nimi powierzał najczęściej artyście i konserwatorowi Fiodorowi Sołncewowi, który począwszy od lat 30. XIX wieku jeździł w tym celu po różnych miastach i regionach Rosji. Był m.in. we Włodzimierzu, Nowogrodzie, Moskwie i Kijowie, zostawiając po sobie bardzo bogatą spuściznę rysunkową.⁴⁰ Jedną z ważniejszych zasług Sołncewa było odkrycie w 1844 roku bizantyńsko-ruskich fresków w soborze św. Sofii w Kijowie, choć przeprowadzona pod jego kierownictwem konserwacja tych malowideł była później mocno krytykowana.⁴¹

Podobny charakter miały badania podjęte w latach 1824–1831 w związku z restauracją pałacu chanów krymskich w Bachczysaraju. Ich inicjatorem był książę Michaił Siemienowicz Woroncow, który zlecił angielskiemu architektowi Philipowi Elsonowi dokonanie szczegółowych pomiarów oraz rysunków tego kompleksu.⁴² Przedsięwzięcie to wprawdzie nie wpisywało się w żadną szerszą akcję inwentaryzacji zabytków, ale niewątpliwie miało na celu dokumentację wyglądu ważnego zabytku, a także uwzględnienie tradycyjnych rozwiązań architektonicznych w planowanej odbudowie założenia.

³⁴ Ziarkowski (2008: 57–58).

³⁵ Полякова (2006: 60–61).

³⁶ Николаева (2008: 264).

³⁷ Полякова (2005: 173).

³⁸ Славина (1989: 20); Щенков (2002: 43).

³⁹ Щенков (2002: 43); Полякова (2005: 177–178).

⁴⁰ Щенков (2002: 92).

⁴¹ Щенков (2002: 114–115).

⁴² Коляда (2009: 21).

Warto również odnotować bardzo wczesną inicjatywę w zakresie inwentaryzacji zabytków podjętą w 1819 roku przez znanego historyka, metropolite Jewgenija Bołchowitinowa. Stworzył on całościowy program badawczy dotyczący historii guberni smoleńskiej, który zakładał m.in. badanie starych rękopisów i źródeł epigraficznych, ale również opisanie miejsc i budowli historycznych: miast, twierdz i klasztorów. W opisach zabytków miały znaleźć się informacje kto i kiedy nakazał ich wzniesienie, jakie szczególne cechy je charakteryzują oraz dane dotyczące stanu zachowania. Oprócz opisów, Bołchowitinow przewidywał stworzenie widoków dokumentujących historyczne miejsca i budowle.⁴³

Bardzo ważnym dokumentem dla ochrony zabytków w Rosji, a także dla prowadzenia ich ewidencji miał wspomniany już ukaz cara Mikołaja I z 31 grudnia 1826 roku *O dostarczeniu wiadomości o dawnych budowlach i zakazie ich niszczenia*. Został on rozesłany przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych do wszystkich gubernatorów miejskich.

Carski ukaz uznaje się za pierwszy ogólnokrajowy program ewidencji zabytków oraz ich ochrony, który stworzył solidne podstawy dla rozwoju państwowego systemu opieki nad dziedzictwem kulturowym.⁴⁴ Miał on ważne znaczenie również dla inwentaryzacji zabytków w Królestwie Polskim, o czym była już mowa. Na terenie Rosji zarządzenie to przyniosło wymierne efekty, gdyż w stosunkowo szybkim czasie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zaczęły napływać informacje o licznych zabytkach architektury wraz z rysunkami ich planów oraz fasad. W ciągu czterech lat od wydania ukazu sporządzono pierwszy duży zbiór z rysunkową i tekstową dokumentacją zabytków Nowogrodu i guberni nowogrodzkiej⁴⁵. Wyobrażone w atlasie plany oraz fasady przedstawione zostały z dużą dbałością o wierne oddanie form architektury oraz proporcji (il. 3). Nie są to swobodne pejzaże z widokami budowli, ale precyzyjne rysunki architektoniczne. Mają one ponadto dość surowy wyraz, gdyż pominięto niemal zupełnie dekoracje architektoniczne, ograniczając się do wiernego odtworzenia brył poszczególnych budowli. Charakterystyka owych rysunków pozwala przypuszczać, że zostały one sporządzone przez podpisanego pod opisami zabytków architekta gubernialnego lub przynaj-

mniej pod jego kierownictwem. Pozostawałoby to zresztą w zgodzie z zapisami zamieszczonymi w carskim ukazie.

Podobne materiały przesyłane były także z innych guberni. Zawarte w nich informacje posłużyły do sporządzenia pierwszego spisu zabytków, liczącego ponad cztery tysiące budowli, który został opublikowany w *Materiałach do Statystyki Imperium Rosyjskiego*.⁴⁶ Zebrane w guberniach informacje o zabytkach zostały ponadto wykorzystane przez autorów pierwszych opracowań o charakterze starożytniczym, które zaczęto wydawać w latach 30. i 40. XIX wieku. Zakres przestrzenny większości z nich był ograniczany do wybranych guberni. Pierwszym syntetycznym opracowaniem dotyczącym zabytków architektury w Rosji była praca Andrieja Głagoliewa *Krótki przegląd dawnych rosyjskich budowli i innych zabytków narodowych* (Краткое обозрение древних русских зданий и других отечественных памятников), opublikowana w 1838 roku. Powstała ona przy poparciu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i oparta była na wynikach inwentaryzacji przeprowadzonej w poszczególnych guberniach.⁴⁷

Carski ukaz z 1826 roku nie był jednorazową akcją. W późniejszym czasie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w dalszym ciągu upominało się po guberniach o nadsyłanie informacji na temat zabytków przeszłości. W roku 1838 rozesłane zostało polecenie dostarczenia informacji o dawnych budowlach i innych zabytkach, wśród których wymieniono: klasztory, cerkwie, zamki, domy, wodociągi, mosty, ruiny murów, pozostałości zabytkowych dróg i wszelkich innych starożytności. W ten sposób krąg obiektów, które uznawano za ważną spuściznę historyczną znacznie się poszerzył.⁴⁸ Wydano także wiele innych zarządzeń dotyczących konserwacji dawnych budowli lub zakazujących ich rozbiórki. Niektóre z nich związane były również z inwentaryzacją zabytków, jak na przykład ukaz z 1845 roku dotyczący stworzenia zbioru widoków architektonicznych zabytków budownictwa.⁴⁹

Ważną rolę na polu inwentaryzacji zabytków, a także ich badania oraz ochrony odgrywały w Rosji działające w XIX wieku towarzystwa naukowe. Te najstarsze, jak założone w 1804 roku przy moskiew-

⁴³ Щенков (2002: 46).

⁴⁴ Полякова (2005: 28); Николаева (2008: 264–265).

⁴⁵ Щенков (2002: 45–46).

⁴⁶ Полякова (2005: 29).

⁴⁷ Полякова (2005: 180); Николаева (2008: 265).

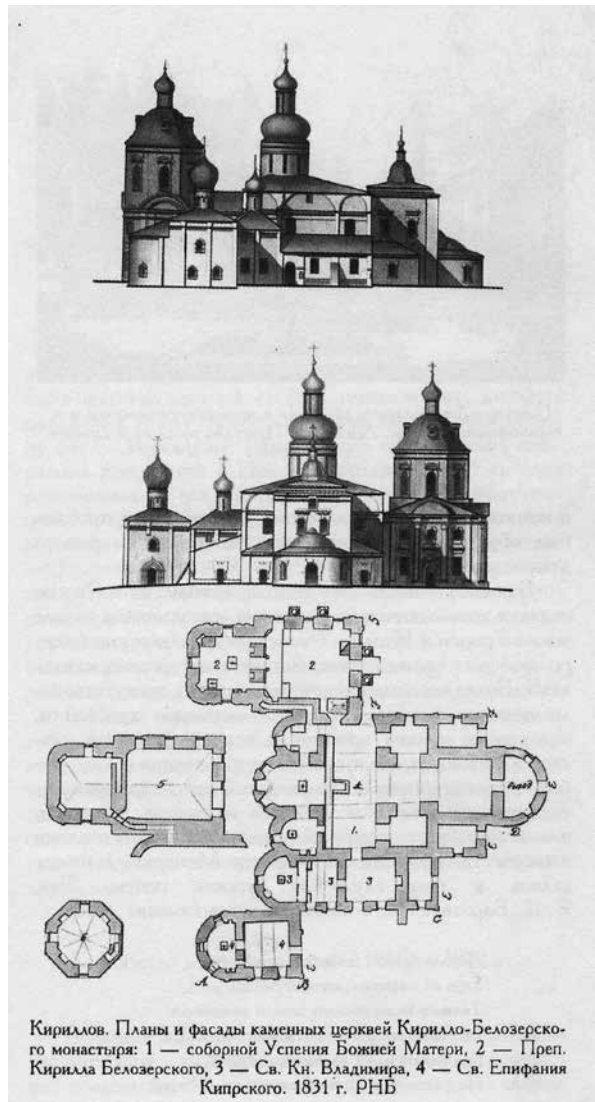
⁴⁸ Щенков (2002: 93).

⁴⁹ Николаева (2008: 267).

skim uniwersytecie Towarzystwo Historii i Starożytności Rosyjskich, były ukierunkowane na prowadzenie badań historycznych i archeograficznych, związanych z poszukiwaniem i publikowaniem zabytków piśmiennictwa.⁵⁰ Z czasem zaczęły jednak powstawać również organizacje stawiające w centrum swoich zainteresowań dawne budowle oraz inne zabytkowe przedmioty. Pierwszą taką ważną organizacją archeologiczną było założone w 1839 roku Odeskie Towarzystwo Historii i Starożytności. Zajmowało się m.in. pracami archeologicznymi prowadzonymi na terenie południowej Rosji, ale również zbieraniem informacji i opisywaniem zabytków zlokalizowanych w tym regionie.⁵¹

Konkretne działania z zakresu inwentaryzacji zabytków z terenu Ukrainy podjęła ponadto Komisja Archeograficzna w Kijowie, którą zorganizowano przy tutejszym uniwersytecie w końcu 1843 roku.⁵² Pierwszy objazd, zorganizowany latem 1845 roku, praktycznie zbiegł się w czasie z początkami pracy delegacji Kazimierza Stronczyńskiego. Podobny był także sposób prowadzenia prac, polegający na objeżdżaniu poszczególnych regionów połączonym z opisywaniem zabytków oraz ich odrysowywaniem. Tą ostatnią czynnością w latach 1845–1847 zajmował się znany ukraiński poeta i malarz, Taras Szewczenko.⁵³ W swoich rysunkach i akwarelach przedstawiał on zabytki w otoczeniu krajobrazowym, często zamieszczał w nich także postaci ludzkie. Tworzone przez niego romantyczne widoki architektury wykazują wiele wspólnego z akwarelami zebranymi w atlasach dokumentujących zabytki Królestwa Polskiego (il. 4).

Bardzo ważnym rosyjskim stowarzyszeniem o zasięgu ogólnokrajowym było założone w Petersburgu w 1846 roku Towarzystwo Archeologiczno-Numizmatyczne, przemianowane później na Cesarskie Towarzystwo Archeologiczne. Głównym celem jego działania było badanie i opisywanie starożytności rosyjskich.⁵⁴ W ramach swojej działalności Towarzystwo podjęło jeszcze jedną próbę całościowej inwentaryzacji zabytków w Imperium Rosyjskim. Jej inicjatorem był Iwan Piotrowicz Sacharow (1807–1863), który sformułował program inwentaryzacji opublikowany w 1851 roku jako

Il. 3. Plany i fasady cerkwi monastynu Kirillo-Belozerskiego wykonane w związku z ukazem cara Mikołaja I w 1831, wg Щенков (2002: 47)

Il. 4. Taras Szewczenko, *Widok ławry Poczaiewskiej od południa*, 1846, akwarela wykonana w ramach inwentaryzacji zabytków prowadzonej przez Komisję Archeograficzną w Kijowie, wg Степовик (1986: il. 41)

⁵⁰ Щенков (2002: 93).

⁵¹ Полякова (2005: 226).

⁵² Гальченко (2000: 11).

⁵³ Бажан (1973: 253); Степовик (1986: 6).

⁵⁴ Полякова (2005: 227); Николаева (2008: 267).

Notatka dotycząca przeglądu starożytności rosyjskich (Записка для обозрения русских древностей).

W porównaniu do wcześniejszych tego typu zaleceń jeszcze bardziej poszerzone zostało pojęcie „zabytek przeszłości”, którym to objęto nie tylko klasztory, cerkwie, grody, twierdze, ruiny, kurhany itp., ale też m.in. cmentarze, pola bitew, stroje ludowe oraz instrumenty muzyczne. Za zabytki przeszłości Sacharow uznał obiekty powstałe do końca XVII stulecia. W odniesieniu do dzieł architektury zalecał sporządzanie drobiazgowych opisów ich wyglądu zewnętrznego, a także wewnątrz wraz z zabytkowym wyposażeniem. Zamieszczone na zabytkach napisy miały być wiernie odpisane wraz z podaniem charakterystyki pisma. Oprócz tego inwentaryzatorzy mieli podawać legendy ludowe o zabytkach, a także dotyczące ich informacje historyczne, wydobyte ze źródeł przechowywanych w lokalnych archiwach.⁵⁵

Owa instrukcja wydana została w nakładzie aż 20 tysięcy egzemplarzy, a następnie rozesłano ją do wszystkich guberni. Jednakże inicjatywa Towarzystwa Archeologicznego przyniosła bardzo mizerne rezultaty, głównie dlatego, że Sacharow skierował swoją instrukcję do zainteresowanych regionalnym dziedzictwem ochotników duchownych i świeckich. Odzew społeczeństwa był niewielki, dlatego nie udało się sporządzić planowanego *Atlasu archeologicznego* stanowiącego przegląd zabytków przeszłości z terenu całego imperium. Nie można jednak stwierdzić, że program Sacharowa nie przyniósł żadnych korzyści. Dzięki tej inicjatywie zaczęły rozwijać się badania nad regionalnym dziedzictwem, których wyniki coraz częściej ogłaszano drukiem. W ten sposób apel Sacharowa stał się ważnym bodźcem dla rozwoju archeologii, numizmatyki oraz historii sztuki.⁵⁶

Pierwsza połowa XIX wieku to bardzo ważny okres, w którym zarówno na ziemiach polskich jak i w Rosji podjęto liczne próby rozpoznania i naukowego opisanie zabytków architektury i sztuki. Samo zainteresowanie przeszłością i zabytkami traktowanymi jako źródła historyczne było charakterystyczne dla całej ówczesnej kultury europejskiej. Wpłynęło ono na rozwój archeologii rozumianej jako nauka o ma-

terialnych pamiątkach historii. Rozwój tej nowej dyscypliny na ziemiach polskich oraz w Imperium Rosyjskim przebiegał bardzo podobnie. Jej reprezentanci wywodzili się albo z nauk historycznych albo – co ciekawe – przyrodniczych. Interesująco wygląda pod tym względem zestawienie Kazimierza Stronczyńskiego – biologa z wykształcenia, który brał udział w wyprawach „naturalistów” oraz publikował prace z zakresu zoologii⁵⁷ z Iwanem Sacharowem, który ukończył studia medyczne.⁵⁸

W ramach polskich oraz rosyjskich badań archeologicznych mocno zaznaczył się element nacjonalistyczny, dzięki któremu zabytki traktowano jako cenne skarby kultury narodowej. Był to też istotny czynnik przemawiający za potrzebą ich badania oraz rejestrowania. Odpowiedzią na ową konieczność było wypracowanie ram teoretycznych dla inwentaryzacji zabytków oraz podjęcie pewnych działań w tym zakresie. Na ziemiach polskich wysiłki w zakresie inwentaryzacji podejmowali najczęściej pojedynczy badacze, zamieszczając opisy zabytków, a niekiedy także ich widoki w publikacjach o charakterze geograficzno-krajoznawczym. Próby bardziej regularnych akcji inwentaryzacyjnych podejmowane przez towarzystwa naukowe, takie jak Towarzystwo Zbieraczy Starożytności Krajowych (działające w Wielkopolsce) oraz Towarzystwo Naukowe Krakowskie nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, m.in. ze względu na trudną sytuację polityczną, w jakiej przyszło im funkcjonować. W Rosji nie było tego typu ograniczeń, dlatego udało się zorganizować kilka akcji inwentaryzacyjnych podejmowanych przez regionalne organizacje archeologiczne.

Bardzo charakterystycznym rysem inwentaryzacji zabytków w Rosji było jej prowadzenie za pomocą odgórnych zarządzeń przekazywanych przez władze do poszczególnych guberni. Szczegółne znaczenie miał w tym względzie szeroko opisany ukaz cara Mikołaja I z 1826 roku, realizowany również na terenie Królestwa Polskiego. Taki sposób zbierania informacji o zabytkach miał wiele wad, gdyż jego efekty były uzależnione od lokalnych urzędników, którym często brakowało chęci lub kompetencji w tym zakresie. Zebrany materiał, pomimo szczegółowych zaleceń, siłą rzeczy musiał być zróżnicowany pod względem formy i treści. Mimo to owa ogólnopaństwowa inwentaryzacja zabytków

⁵⁵ Сахаров (1851).

⁵⁶ Полякова (2008: 260–261).

⁵⁷ Ziarkowski (2011: 97).

⁵⁸ Полякова (2008: 259).

rosyjskich pozwoliła zgromadzić wiele informacji o zabytkach architektury, które przyczyniły się do rozwoju badań archeologicznych w Rosji.

Inwentaryzacja zabytków Królestwa Polskiego przeprowadzona przez delegację Kazimierza Stronczyńskiego wykazuje duże zależności od wspomnianego ukazu Mikołaja I, a jednocześnie stanowi w stosunku do niego krok naprzód. Zalecenia zawarte w instrukcji inwentaryzacyjnej wyraźnie nawiązują do carskiego zarządzenia, jeżeli chodzi o cele oraz zakres gromadzonych informacji o zabytkach. Wybrano jednakże inny sposób prowadzenia inwentaryzacji, którą powierzono przygotowanym do tego delegatom, a nie władzom gubernialnym. Wpłynęło to pozytywnie na stopień szczegółowości, a także poziom merytoryczny przeprowadzonej akcji.

Można przypuszczać, że na taką formę akcji inwentaryzacyjnej wpłynął w ogromnym stopniu Aleksander Pisariew, który wiele lat wcześniej podnosił na jednym z posiedzeń moskiewskiego Towarzystwa Miłośników Historii i Starożytności Rosyjskich doniosłą rolę, jaką ma do odegrania archeologia w badaniach nad pamiątkami przeszłości, w tym również zabytkami architektury.⁵⁹ Pisariew niewątpliwie zdawał sobie sprawę z niedostatków inwentaryzacji opartej o sprawozdania przesyłane z poszczególnych guberni, dlatego do zebrania informacji o zabytkach w Kongresówce zaproponował powołanie delegata, który będzie cechował się znajomością „odpowiednich temu przedmiotowi nauk”, tj. historii, archeologii, architektury, rysunku oraz epigrafiki.⁶⁰

Inwentaryzację zabytków Królestwa Polskiego należy rozpatrywać jako wynik wcześniejszych doświadczeń polskich oraz rosyjskich na polu rejestrowania zasobów dziedzictwa kulturowego. Bardzo pozytywną rolę w tym przedsięwzięciu odegrał rząd Królestwa Polskiego i sam Pisariew, który szczegółowo zaplanował działania powołanej delegacji. Cała akcja nie miałaby jednak szans powodzenia, gdyby nie upór i determinacja polskich inwentaryzatorów, którzy mimo wielu trudności penetrowali poszczególne gubernie opisując i odrysowując zabytki, a nierzadko zdobywając także informacje źródłowe na ich temat. Dzięki temu udało się zrealizować szczegółową i całościową inwentaryzację zabytków, co trzeba uznać za spory

sukces nawet biorąc pod uwagę fakt, że objęła ona dość niewielki pod względem terytorialnym obszar ówczesnego Królestwa Polskiego.

Bibliografia

- Bakoš 2004 = Bakoš, Ján: *Intelektuál & Pamiatka*, Kalligram, Bratislava 2004.
- Banach 1976 = Banach, Jerzy: „Michała Stachowicza *Monumenta Regum Poloniae Cracoviensia*”, *Folia Historiae Artium*, 12 (1976): 131–157.
- Guttmejer, Kowalczyk 2010 = Guttmejer, Karol (oprac.), Kowalczyk, Jerzy (red.): *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. II: *Gubernia Radomska*, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie Gabinet Rycin, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2010.
- Karłowska-Kamzowa 1996 = Karłowska-Kamzowa, Alicja: „Polskie starożytnictwo i nauczanie dziejów sztuki w Wielkopolsce w XIX wieku” [w:] *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX wieku*, A. S. Labuda (red.), Wydawnictwa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1996: 74–91.
- Kowalczyk 2009 = Kowalczyk, Jerzy: „Kazimierz Stronczyński i jego dzieło o inwentaryzacji zabytków”, [w:] *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. I: *Ogólne Sprawozdanie Delegacji*, J. Kowalczyk (oprac.), Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie Gabinet Rycin, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2009: 279–359.
- Kowalczyk 2009a = Kowalczyk, Jerzy (oprac.): *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. I: *Ogólne Sprawozdanie Delegacji*, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie Gabinet Rycin, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2009.
- Kremer 1849 = Kremer, Karol: „Niektóre uwagi o ważności zabytków sztuk pięknych na naszej ziemi”, *Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim złączonego*, 19 (1849): 550–551.
- Łepkowski 1863 = Łepkowski, Józef: *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Księgarnia G. Gebethnera i R. Wolfa, Warszawa 1863.
- Małkiewicz 2005 = Małkiewicz, Adam: *Z dziejów polskiej historii sztuki. Studia i szkice*, Universitas, Kraków 2005.
- Moraczewski 1842 = Moraczewski, Jędrzej: *Starożytności polskie*, Nakładem księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, t. 1, Poznań 1842.

⁵⁹ Щенков (2002: 47).

⁶⁰ Por. Walicki (1931: 53).

- Polanowska 1995 = Polanowska, Jolanta: *Historiografia sztuki polskiej w latach 1832–1863*, Instytut Sztuki – Polska Akademia Nauk, Warszawa 1995.
- Szablowski 1949 = Szablowski, Jerzy: „Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce”, *Ochrona Zabytków*, 2 (1949): 73–83.
- Ślewiński 1956 = Ślewiński, Władysław: „Starożytnictwo małopolskie w latach 1800–1850”, *Sztuka i kultura*, 7 (1956): 255–284.
- Walicki 1931 = Walicki, Michał: *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1931.
- Wątroba, Tropińska, Wielogłowska 2011 = Wątroba, Przemysław, Tropińska, Marta, Wielogłowska, Elżbieta (oprac.): *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. III: *Gubernia Warszawska*, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie Gabinet Rycin, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2011.
- Zań 1970 = Zań, Genowefa: „Przekazy ikonograficzne i materiały opisowe zabytków województwa krakowskiego zebrane w inwentaryzacji Kazimierza Stronczyńskiego”, *Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego*, 1970: 265–300.
- Ziarkowski 2008 = Ziarkowski, Dominik: „Cykl widoków budowli staroruskich Giacoma Quarenghiego a problem stosunku Romanowów do dziedzictwa Rusi przedpiotrowej”, *Ochrona Zabytków*, 3 (2008): 43–64.
- Ziarkowski 2011 = Ziarkowski, Dominik: *Zabytki a turystyka. Studium poświęcone historii naukowego i krajoznawczego poznawania Doliny Prądnika*, Proksenia, Kraków 2011.
- Бажан 1973 = Бажан, М[икола] П. (red.): *Словник Художників України*, Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії, Київ 1973.
- Гальченко 2000 = Гальченко, С[ергей] А. (oprac.): *Тарас Шевченко. Альбом 1845 року – Taras Shevchenko. Sketch-Book of 1845*, Наукова Думка, Київ 2000.
- Грабарь 1969 = Грабарь, И[горь] Э.: *О русской архитектуре. Исследования. Охрана памятников*, Издательство Наука, Москва 1969.
- Карпова, Потапова, Сухман 2000 = Карпова, Л. В., Потапова, Н. А., Сухман, Т. П.: *Охрана культурного наследия России XVII–XX вв. Хрестоматия*, т. 1, Весь мир, Москва 2000.
- Коляда 2009 = Коляда, Е[катерина] М.: *Сады и парки Крыма XIX – начала XX века: история создания и стилистический анализ. Монография*, Невский институт управления и дизайна, Санкт Петербург 2009.
- Николаева 2008 = Николаева, Н. С.: „Формирование государственной системы охраны памятников во второй четверти XIX века (сравнительный анализ: Франция и Россия)”, *Известия Российского Государственного Педагогического Университета им. А. И. Герцена*, 80 (2008): 261–270.
- Полякова 2005 = Полякова, М[арта] А.: *Охрана культурного наследия России*, Дрофа, Москва 2005.
- Полякова 2006 = Полякова, М[арта] А.: „«Культурное наследие»: историческая динамика понятия”, *Обсерватория культуры*, 1 (2006): 60–64.
- Полякова 2008 = Полякова, М[арта] А.: „Подходы к изучению культурного наследия России в XVIII – начале XX века”, *Вестник Российского Государственного Гуманитарного Университета*, 10 (2008): 257–266.
- Сахаров 1851 = Сахаров, И[ван] П.: *Записка для обозрения русских древностей*, Типография Якова Трея, Санкт Петербург 1851.
- Славина 1989 = Славина, Т[атьяна] А.: *Константин Тон*, Стройиздат, Ленинград 1989.
- Степовик 1986 = Степовик, Д[митро] В.: *Тарас Шевченко. Живопис, графика*, Мистецтво, Київ 1986.
- Щенков 2002 = Щенков, А. С. (red.): *Памятники архитектуры в дореволюционной России. Очерки истории архитектурной реставрации*, Терра – Книжный Клуб, Москва 2002.

Dominik Ziarkowski

Inventorying historic monuments in the Kingdom of Poland and the system of preserving cultural heritage in Russia in the first half of the 19th century

The article presents a review of the most important initiatives connected with inventorying historic monuments in Polish territory and Russia in the first half of the 19th century, showing a lot of similarities in the approach to registering cultural heritage resources. The author focuses on inventorying historic monuments in the Kingdom of Poland, which was under the rule of the Russian tsars. This inventory was made under Kazimierz Stronczyński's direction between 1844 and 1855. The undertaking was based mainly on the rules included in Nicholas I's ukase from 1826. However, a different method of gathering descriptive and iconographic documentation was adopted and the task was completed by a group of delegates who were suitably qualified, instead of the authorities of individual provinces. Thanks to this decision, the action was carried out in a more professional and detailed way. Hard work and determination helped to make a detailed and comprehensive inventory of historic monuments. It was a great success, although the action encompassed only the Kingdom of Poland, which had a relatively small area.